

УДК 340

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2024.6.30>

ПІДЛИПНИЙ Р.О.

**РЕАЛІЗАЦІЯ ІДЕЇ ПРАВ ЛЮДИНИ В КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРОЕКТАХ
УКРАЇНСЬКИХ МИСЛИТЕЛІВ XIX СТ.****REALIZATION OF THE IDEA OF HUMAN RIGHTS IN THE CONSTITUTIONAL
PROJECTS OF UKRAINIAN THINKERS OF THE NINETEENTH CENTURY**

Метою статті є комплексний аналіз змісту та особливостей відображення концепції прав людини в конституційних ініціативах українських інтелектуалів XIX ст., а також у визначенні їхнього впливу на формування національної правової традиції та українського конституціоналізму. У статті проаналізовано конституційні проекти українських мислителів XIX століття, а саме «Книгу буття українського народу» М. Костомарова, «Начерки Конституції Республіки» Г. Андрузького та «Вільну Спілку» М. Драгоманова. Акцентовано увагу на ступені відображення в них ідеї прав людини та їхнього впливу на розвиток національної правової традиції. Проаналізовано підходи авторів до визначення прав і свобод людини, їхню взаємодію з концепцією народовладдя, а також механізми забезпечення цих прав. Встановлено, що конституційні ідеї українських мислителів відображали загальноєвропейські демократичні тенденції, зокрема ідеї соціальної рівності, громадянських прав і автономії місцевого самоврядування. З'ясовано, що М. Костомаров трактував права людини через релігійно-моральну призму, Г. Андрузький – як основу суспільної рівності, а М. Драгоманов запропонував комплексний каталог прав і свобод, що випереджав свій час. Доведено, що федералістські ідеї відігравали важливу роль у формуванні української конституційної думки, оскільки забезпечували баланс між правами людини та принципами державного устрою. Простежено вплив цих концепцій на подальшу еволюцію українського правового мислення, зокрема на державно-правові процеси початку XX століття. Підкреслено, що конституційні проекти українських мислителів стали ідейним підґрунтям для формування сучасного українського конституціоналізму. Встановлено, що концепції прав людини, сформульовані українськими мислителями XIX століття, мали не лише теоретичне, а й практичне значення для політичних рухів наступних епох. Аналіз показав, що розроблені ними конституційні принципи стали основою для формування правових документів доби Української революції 1917–1921 років та вплинули на подальшу розбудову української державності. Вивчення конституційних проєктів XIX століття є важливим для розуміння еволюції правових ідей в Україні та їхнього значення у сучасному конституційному процесі.

Ключові слова: права людини, Кирило-Мефодіївське товариство, правова думка, М. Костомаров, М. Драгоманов, П. Андріївський.

The purpose of the article is a comprehensive analysis of the content and features of the reflection of the concept of human rights in the constitutional initiatives of Ukrainian intellectuals of the 19th century, as well as in determining their influence on the formation of the national legal tradition and Ukrainian constitutionalism. The article analyzes the constitutional projects of Ukrainian thinkers of the nineteenth century, namely, M. Kostomarov's «Book of Being of the Ukrainian People», H. Andrusky's «Outline of the Constitution of the Republic» by G. Andrusky, and «Free Union» by M. Drahomanov. The author emphasizes the degree to which they reflect the idea of human rights and their impact on the development of the national legal tradition. The author analyzes their approaches to defining human rights and freedoms, their interaction with the concept

of democracy, and the mechanisms for ensuring these rights. The author establishes that the constitutional ideas of Ukrainian thinkers reflected pan-European democratic trends, particularly social equality, civil rights, and local self-government autonomy. It is found that M. Kostomarov interpreted human rights through a religious and moral prism, H. Andruzky – as the basis of social equality, and M. Drahomanov proposed a comprehensive catalog of rights and freedoms ahead of its time. It is proved that federalist ideas played an essential role in forming Ukrainian constitutional thought, as they ensured a balance between human rights and the principles of the state system. The author traces the influence of these concepts on the further evolution of Ukrainian legal thinking, particularly the state and legal processes of the early twentieth century. It is emphasized that the constitutional projects of Ukrainian thinkers became the ideological basis for the formation of modern Ukrainian constitutionalism. It is established that the concepts of human rights formulated by Ukrainian thinkers of the nineteenth century were theoretical and practical for political movements of subsequent eras. The analysis shows that the constitutional principles they developed became the basis for forming legal documents for the Ukrainian Revolution of 1917-1921 and influenced the further development of Ukrainian statehood. Studying constitutional projects of the nineteenth century is essential for understanding the evolution of legal ideas in Ukraine and their importance in the modern constitutional process.

Key words: *human rights, Cyril and Methodius Society, legal thought, M. Kostomarov, M. Drahomanov, P. Andriyivsky.*

Постановка проблеми. Дослідження реалізації ідеї прав людини в конституційних проектах українських мислителів XIX століття є важливим для розуміння історичних засад українського конституціоналізму та його еволюції. Впродовж XIX століття українські інтелектуали намагалися поєднати європейські концепції природних прав і свободи з національними традиціями правотворення, формуючи власне бачення державного устрою. У їхніх проектах відображено прагнення закріпити демократичні принципи, захист громадянських прав та забезпечити рівновагу між владою і суспільством. Вони розглядали правову державу як механізм обмеження свавілля влади та гарантування основоположних свобод, що відповідало тенденціям європейської конституційної думки.

Окрему увагу українські мислителі приділяли питанням народного представництва, автономії, самоврядування та соціальних гарантій, що стало важливою передумовою для формування сучасного правового мислення. Аналіз конституційних проектів дозволяє простежити трансформацію ідеї прав людини та їх відображення в політико-правових концепціях того часу. Дослідження цих питань є ключовим для розуміння історичної спадкоємності та розвитку сучасного українського конституційного процесу. Спадщина українських мислителів XIX століття вплинула на формування основних принципів української державності у XX столітті, зокрема в процесі прийняття конституційних актів.

Розгляд їхніх ідей дозволяє глибше усвідомити внесок української державницької традиції у світовий конституціоналізм, а також визначити правові механізми захисту прав людини у державних утвореннях, що існували на українських землях. З огляду на сучасні виклики у сфері прав людини, а також процеси демократизації та європейської інтеграції України, звернення до історичних джерел української конституційної думки є важливим як з наукової, так і з суспільно-політичної точки зору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальний огляд літератури свідчить про багатогранність і комплексність досліджень, присвячених розвитку конституційних ідей та прав людини в українській політико-правовій думці. Представлені джерела охоплюють широкий спектр аспектів, починаючи від аналізу конкретних конституційних проектів і закінчуючи загальною характеристикою концепцій державного устрою в українській політичній думці.

Методологічною основою нашого дослідження стали праці В. Горбала, Р. Губи, В. Жупника, К. Костіва, М. Купчака, Ю. Левенця, О. Салтовського та ін. Аналіз праць згаданих вчених дає підстави стверджувати, що дослідження конституційних ідей в українській політико-правовій традиції залишається важливим напрямом наукових розвідок. Представлені джерела дають можливість глибоко осмислити формування конституційних традицій України, розвиток концепції прав і свобод людини та вплив цих ідей на подальше державотворення.

Метою статті є комплексний аналіз змісту та особливостей відображення концепції прав людини в конституційних ініціативах українських інтелектуалів XIX ст., а також у визначенні

їхнього впливу на формування національної правової традиції та українського конституціоналізму. Для досягнення цієї мети необхідно вирішити два основні завдання. Перше – здійснити систематизацію та порівняльний аналіз основних конституційних проєктів цього періоду, зокрема їхніх підходів до визначення прав і свобод людини та механізмів їхнього забезпечення. Друге – простежити розвиток правових ідей, пов'язаних із правами людини, в контексті політичних і соціально-правових процесів XIX століття, визначити їхню спадкоємність у подальшій еволюції української конституційної думки та сучасного правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. Українська політико-правова думка XIX століття ознаменувалася появою низки конституційних проєктів, у яких прогресивні мислителі закладали підвалини народовладдя, прав і свобод людини та національної рівноправності. В умовах бездержавності та імперського гніту українські інтелектуали розробляли візії майбутнього державного устрою, спираючись на ідеали демократії, федералізму та гуманізму. Зокрема, програмні документи Кирило-Мефодіївського братства (Миколи Костомарова та однодумців), праці Михайла Драгоманова та Георгія Андрузького стали своєрідними «конституціями в задумі», що передували пізнішому державотворчому процесу.

Українці мають багатовіковий досвід конституційного процесу, що підтверджується створенням першої у світі конституції – Конституції Пилипа Орлика 1710 року. Цей документ став першим зразком правового регулювання державного устрою, який містив принципи поділу влади, визначав обов'язки державних органів та гарантував певні права населенню. Він випередив європейські та американські конституційні акти, що свідчить про високий рівень політико-правової думки українців.

Однією з ключових ідей Конституції було забезпечення прав і свобод людини. Хоча документ не містив окремого розділу про права людини, він передбачав низку положень, спрямованих на захист населення від зловживань владою. Зокрема, гетьман зобов'язувався захищати населення від надмірних податків і повинностей, а також підтримувати вдовиць і сиріт [5].

Конституція також обмежувала владу гетьмана, встановлюючи принципи поділу влади. Вона передбачала створення Генеральної ради, яка мала збиратися тричі на рік і складалася з генеральної старшини, полковників та представників від кожного полку. Це забезпечувало участь різних верств населення у прийнятті державних рішень.

Важливим аспектом Конституції було забезпечення незалежності судової влади. Генеральний суд мав бути незалежним від гетьмана, що гарантувало об'єктивність та неупередженість судочинства [2, с. 157].

Цей документ є свідченням того, що українці мають глибокі конституційні традиції і є авторами однієї з перших конституцій у світі. Конституція Пилипа Орлика була прийнята на 77 років раніше за американську та на 81 рік раніше за польську конституції, що підкреслює її історичну значущість.

У XIX ст. українські мислителі сформували як мінімум три конституційні проєкти. Ними можна вважати «Книгу буття українського народу» (1846 р.) М. Костомарова, «Начерки Конституції Республіки» (1850 р.) Г. Андрузького, «Вільну Спілку» (1884 р.) М. Драгоманова.

Характеризуючи закладені в кожній з цих праць ідеї, слід констатувати, що одним із перших конституційних проєктів XIX ст. була програма Кирило-Мефодіївського братства – «Книга буття українського народу» («Закон Божий»), яку написав М. Костомаров. За стилем викладу – це обґрунтовування історичної місії України у формі біблійної притчі.

У «Книзі буття українського народу» ідея дотримання прав і свобод людини тісно пов'язана з релігійно-філософськими концепціями, які автор викладає через призму християнської етики та ідеалів козацької доби. На нашу думку варто виокремити декілька аспектів в межах яких відбувалося утвердження ідеї прав і свобод людини, зокрема:

- влада повинна бути служінням, а не пануванням, оскільки Бог створив людей рівними [8, с. 89];

- населення країни (козаки) ідеалізується як спільнота вільних і рівних осіб, де кожен, незалежно від походження, мав рівні права [12, с. 115]. Для досягнення соціальної рівності пропонувалося ліквідувати кріпацтво й обмежити права дворянства, яке нехтувало християнськими ідеями та цінностями;

- влада в країні де дотримуються права і свободи громадян повинна формуватися на принципах любові та справедливості й реалізуватися у вигляді парадигми «влада-служіння»;

- усі члени суспільства мали бути наділені рівними демократичними правами – свобод совісті, слова, рівності перед законом, тощо. Так само доводилося право кожного народу (суб'єкта

конфедерації) розвивати і використовувати рідну мову, культуру й освіту. Останнє можна трактувати як прообраз принципу захисту прав меншин і національної ідентичності.

Хоча діяльність Кирило-Мефодіївського братства була швидко придушена, «Книга буття українського народу» заклала ідейний фундамент українського національно-визвольного руху. Її ідеї про рівність, народоправство і федерацію слов'ян справили вплив на наступні покоління: від громадівців 1860-х до діячів доби революції 1917–1920 рр., які бачили себе спадкоємцями кирило-мефодіївських прагнень.

Ще один із перших конституційних проєктів розробив інший член Кирило-Мефодіївського братства, Г. Андрузький в 1850 році. Його праця «Начерки Конституції Республіки» стала підсумком пошуків моделі державності, яка б забезпечила свободу та справедливість для народів Східної Європи. Ще впродовж 1846–1847 рр. Г. Андрузький написав два варіанти проєкту – «Проєкт досягнення можливого ступеня рівності і свободи (переважно в слов'янських землях)» та «Ідеал держави», у яких уже порушував політико-правові питання рівноправності [1].

У конституційному проєкті Г. Андрузького 1850 року забезпечення рівності прав і свобод громадян досягалося через низку демократичних принципів. Проєкт передбачав створення федерації семи слов'янських штатів, кожен з яких мав власні органи влади, обрані населенням, що сприяло політичній рівності. Основною адміністративною одиницею визначалася самоврядна громада, що складалася з приблизно 2000 родин, де всі члени мали рівні права у прийнятті рішень. Виборні посади в громадах і штатах були доступні для всіх громадян, незалежно від їхнього соціального походження, що забезпечувало рівність можливостей [4, с. 280]. Проєкт також передбачав скасування кріпацтва та станових привілеїв, що ліквідувало соціальну нерівність. Забезпечення громадянських свобод, таких як свобода слова, друку та зборів, гарантувало рівність у реалізації особистих прав. Судова система, незалежна від виконавчої влади, забезпечувала рівність перед законом для всіх громадян. Права і свободи людини в конституційному проєкті Г. Андрузького не конкретизувалися у вигляді окремого розгорнутого списку, проте з назви та змісту його чернеток очевидно, що ключовою метою було досягнення «рівності і свободи».

Ідеї Г. Андрузького відображали вплив європейського лібералізму та революційних рухів середини XIX ст. Можна припустити, що в його республіці мали бути скасовані станові привілеї і кріпосне право, забезпечено рівність громадян незалежно від національності (адже федерація задумувалася як союз рівноправних народів), запроваджено виборність органів влади тощо [3, с. 11]. Хоч детальних статей про права людини документ не наводив у відомих фрагментах, сам задум «прогресивного та справедливого» суспільного устрою означав орієнтацію на захист свобод особи і народів.

На жаль, вплив конституційного проєкту Г. Андрузького на сучасників був обмеженим – через таємність і репресії його ідеї не отримали розголосу у XIX ст. Твір пролежав у жандармських архівах до початку XX століття, тож прямого впливу на формування тодішніх програм він не справив. Однак історично «Начерки Конституції Республіки» важливі як свідчення того, що вже середина XIX століття породила в українському середовищі думку про можливу конфедерацію чи федерацію народів, у якій Україна матиме рівноправне місце, а імперський гніт буде усунуто. Фактично Г. Андрузький першим окреслив модель, близьку до майбутніх ідей про незалежність України та міждержавну співдружність на постімперському просторі. Коли на початку XX ст. українські політичні діячі знову підняли питання про автономію чи незалежність України, вони могли опертися на інтелектуальну традицію, одним із джерел якої (хоч і мало відомим) був проєкт Г. Андрузького.

Чи не найвиразніше ідеї прав і свобод людини відображено в праці М. Драгоманова «Вольный Союз – Вільна Спілька. Проєкт української політико-соціальної програми», який був опублікований в Женеві в 1884 р. Цей документ став першим від часів декабристів проєктом конституції імперії Романових, що містив детальний каталог прав і свобод.

Власне, М. Драгоманов був одним із перших українських мислителів XIX століття, який обґрунтовував пріоритетність прав і свобод особи як основи демократичного суспільства. Його правові ідеї ґрунтувалися на класичному лібералізмі, що передбачав обмеження державної влади на користь політичної свободи громадян [7, с. 22]. Він вважав, що історія свободи – це процес поступового звуження повноважень уряду, а не їх розширення, що мало забезпечити недоторканість особистих прав людини. У своїй політичній доктрині він розглядав свободу слова, друку, віросповідання, зборів і товариств як невід'ємні складові суспільного розвитку. Його, згаданий вище конституційний проєкт містив деталізований каталог громадянських прав, зокрема:

- особиста недоторканість (заборона свавільних арештів, тілесних покарань і смертної кари);
- недоторканності житла і таємниці листування;

- свободи пересування та вибору заняття;
- рівноправності мов і національностей у приватному та публічному житті (скасування будь-яких обмежень за мовною чи етнічною ознакою);
- свободи совісті, тобто віросповідання або невіри, з повним відокремленням церкви від держави (скасування державної церкви і перетворення релігійних інституцій на самоврядні приватні об'єднання);
- свобода слова, друку, театральної діяльності та освіт;
- свобода зборів, мітингів, маніфестацій і союзів (товариств);
- право громадян на створення озброєних загонів самооборони (носіння зброї та військові справи) за умови нерушення громадського порядку;
- право кожного на судовий позов проти чиновників за незаконні дії та право чинити опір незаконним діям влади;
- рівність усіх громадян у правах і обов'язках незалежно від стану [6, с. 53–54].

М. Драгоманов вважав, що гарантією прав людини є децентралізована система державного управління, в якій громади, спілки та регіони мали б автономію у вирішенні внутрішніх питань. Він критикував централізацію влади, вважаючи її основною загрозою свободі особи, та посилався на позитивний досвід Швейцарії, Англії, Голландії та Скандинавських країн, де конституційний устрій забезпечував реальне дотримання прав громадян. У його баченні правова держава повинна була базуватися не лише на формальному закріпленні прав і свобод, а й на високій політичній культурі та правосвідомості суспільства. Він заперечував революційні методи боротьби за права людини, вважаючи, що лише еволюційний розвиток політичних інститутів може гарантувати їхню реальну дію.

М. Драгоманов наполягав на тому, що рівність громадян у правах і обов'язках є непорушною основою будь-якої демократичної системи та не може бути скасована жодним законодавчим актом. Особливу увагу він приділяв праву громадян на захист від свавілля чиновників і передбачав механізми юридичної відповідальності державних посадовців за порушення громадянських прав. Його конституційна концепція базувалася на принципах самоврядування, політичної участі громадян у прийнятті рішень та верховенства права як єдиного легітимного способу регулювання суспільних відносин. Отже, правові ідеї Драгоманова становили синтез класичного лібералізму, федералізму та соціального реформізму, спрямованого на поступове розширення прав і свобод людини через правову еволюцію, а не революційні потрясіння. У «Вільній Спільці» перше в українській думці було сформульовано цілісний білль про права, який випереджав свій час і відповідав передовим європейським стандартам. Конституційний проєкт М. Драгоманова став першою спробою конституційно оформити ідеал свобод в українському політичному русі XIX ст., за що його високо оцінювали навіть західні науковці (зокрема, соціолог М. Вебер).

Висновки. Таким чином, аналіз конституційних проєктів українських мислителів XIX століття – М. Костомарова, Г. Андрузького та М. Драгоманова, дозволяє виокремити спільні та відмінні риси їхнього розуміння ідеї прав і свобод людини. Усі троє мислителів виходили з ідеї народовладдя, рівності громадян перед законом та необхідності створення державного устрою, що ґрунтувався б на демократичних ідеалах. Вони одностайно наголошували на важливості гарантування особистих прав, політичних свобод та суспільної рівності. При цьому кожен з них мав свій підхід до інтерпретації цих принципів, що обумовлювалося їхнім світоглядом, історичними умовами та джерелами впливу.

Спільною рисою всіх трьох проєктів було те, що вони надавали пріоритет суспільному самоврядуванню, визнавали рівність громадян і виступали проти абсолютистської чи централізованої влади. Зокрема, М. Костомаров і М. Драгоманов відстоювали федералістичний принцип, а Г. Андрузький пропонував модель слов'янської федерації у формі «Слов'янських Сполучених Штатів». Важливим аспектом їхнього бачення була ліквідація станових привілеїв, скасування кріпосного права та створення рівноправного суспільства. Окрім цього, вони визнавали право народів на культурну та мовну автономію, що можна розглядати як прообраз сучасного поняття прав національних меншин.

Проте в їхніх поглядах також простежуються суттєві відмінності. Так, М. Костомаров розглядав ідею прав і свобод людини крізь релігійну та етичну призму, вбачаючи рівність людей як божественний порядок. Він не розробляв чіткої правової концепції прав людини, а більше зосереджувався на морально-етичних аспектах суспільного устрою, де справедливість, братерство та народовладдя постають як ідеальні принципи. Г. Андрузький у своєму проєкті акцентував увагу на виборності органів влади, автономії громад та соціальній рівності, розглядаючи державу

як інструмент для забезпечення справедливості. Хоча його проєкт не містив чіткої декларації прав людини, з його змісту випливало, що свобода особи мала бути основоположним принципом устрою майбутньої держави. Натомість М. Драгоманов представив найбільш розгорнутий концепт прав людини, запропонувавши детальний каталог свобод, які гарантувалися громадянам – від особистої недоторканності до свободи слова, віросповідання, об'єднань та судового захисту від свавілля влади.

Загальний рівень розуміння прав і свобод людини українськими мислителями другої половини XIX століття можна оцінити як еволюційний. Від морально-філософських уявлень М. Костомарова мислителі поступово перейшли до політико-правового розуміння прав людини як гарантованих норм. Якщо для М. Костомарова рівність людей була ідеалом, що впливав з історичної та релігійної місії українського народу, то для Г. Андрузького це була політична вимога, а для М. Драгоманова – цілісна правова концепція.

Список використаних джерел:

1. Андрузький Г. Начерки Конституції Республіки 1850. URL: <https://constituanta.blogspot.com/2011/08/1850.html>
2. Василенко Н.П. Конституція Филиппа Орлика: окремий відбиток. б.м., б.р. С. 153-171.
3. Горбаль В. Права людини у правовій думці Наддніпрянської України кінця XVIII – початку XX століття (індивідуалістичні концепції): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01; Національний ун-т внутрішніх справ. Х., 2001. 20 с.
4. Губа Р.М. Ідеологічні та правові підходи до трактування форми і устрою держави представниками федералістичного та націоналістичного напрямку. *Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2015. Вип. 11. С. 279–283.
5. Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін. URL: <https://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>
6. Драгоманов М.П. Проєктъ основаній устава украинскаго общества «Вольный союзъ» – «Вільна спілка». Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. *Історія української конституції*. К.: Т-во «Знання» України, 1993. С. 52-60.
7. Жупник В. Розвиток федералістських ідей в українській державно-правовій думці XIX – початку XX ст. *Право і суспільство*, 2022. №4. С. 20-26.
8. Костів К. Книги буття українського народу. Впливи Святого Письма й народоправних ідей Запорізької Січі та Західньої Європи на зміст «Книг Буття Українського Народу». Торонто. 1980. 189 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/22890/file.pdf>.
9. Купчак М., Саміло А., Шишко В. Права і свободи людини у філософії права українських народників: зародження і формування. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : *Юридичні науки*. 2017. № 861. С. 28-34.
10. Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX ст.). К.: Стилос, 2001. 584 с.
11. Огородник І. В., Огородник В.В. Історія філософської думки в Україні: курс лекцій. К.: Вища школа, 1999. 543 с.
12. Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX сторіччя). К., 2002. 396 с.